

UOT 81

MÜRƏKKƏB SINTAKTİK BÜTÖVÜN ƏSAS TƏRKİB HİSSƏLƏRİNƏ DAİR**Günel İmran qızı Eyvazlı***Azərbaycan Dillər Universitetinin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***ORCID:** 0009-0009-2568-094X**E-mail:** e.n.g.i@rambler.ru

Açar sözlər: mürəkkəb sintaktik bütöv, abzas, məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, frazafövqü, lingvistik matris, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, sintaktik vahid.

Ключевые слова: сложное синтаксическое целое, абзац, единство выражения, смысловая целостность, супрафраза, языковая матрица, простое предложение, сложное предложение, синтаксическая сущность.

Key words: compound syntactic whole, paragraph, expression unity, meaning integrity, supraphrase, linguistic matrix, simple sentence, composite sentence, and syntactic entity.

Mətnin mənası müəyyən maddi işarələr ilə reallaşır və müxtəlif semantik tiplərə, abzalara bölünmək imkanına malikdir. Bu, mətnin subyektiv bölməsidir və müəllifin mənanı necə ifadə etməsi bu bölünməni şərtləndirən əsas xüsusiyyətdir.

Mürəkkəb sintaktik bütöv (MSB) xüsusi təşkil edilmiş qapalı cümlələr qrupudur və sistematik dil vahidi kimi mətnin daxilində fəaliyyət göstərir. Dil fəaliyyətinin bir forması olaraq yazılı kommunikasiyada lingvistik vasitələrin seçimi qeyri-məhduddur. Bununla belə, funksional üslublarda və ədəbi mətnlərdə mürəkkəb sintaktik strukturlara üstünlük verilir, yəni müxtəlif tipli mürəkkəb cümlələr, abzaslar, mürəkkəb sintaktik vahidlər və s. daha çox istifadə olunur. MSB-lərdən daha böyük olan yüksək kommunikativ sintaktik vahidlər (YKSV) nitqdə müxtəlif dərəcəli kohezivaya malik olan seqmentli və ya seqmentsiz variantların birləşməsindən meydana çıxır.

Mürəkkəb sintaktik bütöv adlanan vahidin təcrid edilməsində mətnin təkə həcmi deyil, həm də strukturu və məzmunu nəzərə alındığından, mürəkkəb sintaktik bütöv xüsusi struktur-semantik komponent sayıla bilər. Mətnin əsas struktur-semantik vahidinin elmdə birmənalı terminoloji ifadə forması yoxdur. Belə ki, mürəkkəb sintaktik bütövlük, frazafövqü vahid, frazalararası vəhdət, mətn komponenti, kommunikativ blok, sintaktik kompleks, mikromətn və s. kimi ifadələr daha çox rast gəlinir. Mürəkkəb sintaktik bütöv termini digərlərinə nisbətən daha geniş şəkildə istifadə olunur və kontekstdə semantik bütövlüyə malik bir neçə cümlədən ibarət olan mürəkkəb struktur birliyini ifadə edir.

Abzasdan fərqli olaraq, MSB xüsusi kəmiyyət xarakteristikasına malik olmadığından və onun sərhədlərinin qrafik təsviri olmadığından, bu faktlar onun quruluşunun müəyyən edilməsində çətinliklər yaradan səbəblər hesab oluna bilər. Ən kiçik bir mikrotəmadən digərinə keçid frazalararası ünsiyyətin sərhədini açır. MSB-nin başlanğıcında səs tonunda daha çox artım və səsənin tembrində müəyyən dəyişiklik hiss olunur. Frazafövqü vahidin sonunda səs tonunun azalması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və cümlənin sonundakı fasilə digər cümlələrdən daha uzun olur. MSB formalaşmasında qrammatik vasitələr mühüm rol oynayır – ilk növbədə vasitənin birləşməmiş və ya qovuşmuş olması, cümlə strukturunda paralellik, giriş sözləri, zaman

məhdudluğu və s. Digər tərəfdən, MSB-nin sərhədləri abzasın sərhədləri ilə üst-üstə düşə bilər (bu halda tematik və ya klassik abzas nəzərdə tutulur). Eyni zamanda, mətnin bölünməsi adətən məntiqi-semantik prinsip əsasında aparılmalıdır (5).

Bir çox hallarda MSB ilə abzasın eyniləşdirilməsi hallarına rast gəlirik ki, bu məsələnin də araşdırılması xüsusi diqqət tələb edir. Abzas və MSB üzvlənmənin müxtəlif səviyyələrinin vəhidləridir, çünki onların təşkilinin əsasları fərqlidir (mürəkkəb sintaktik bütövdən fərqli olaraq, abzasın xüsusi sintaktik dizaynı yoxdur), lakin hər iki vahid semantik-üslubi rol oynadığından funksional təmasda olan kəsişən vəhidlərdir. Məhz buna görə də abzas və MSB öz xüsusi təzahürlərində üst-üstə düşə və bir-birinə uyğun gələ bilər.

Abzasın və MSB-nin sərhədləri üst-üstə düşməyə bilər: bəzən bir paraqraf bir cümlədən ibarət olduğu halda (məsələn: rəsmi yazışmalarda, qanunların, nizamnamələrin, diplomatik sənədlərin və s. mətnlərində), mürəkkəb sintaktik bütöv ən azı iki cümlədən ibarət olur. Eyni zamanda bir abzasda ayrı-ayrı mikrotəmaslar bir-biri ilə əlaqələndirilərək iki və ya daha artıq mürəkkəb sintaktik bütövü özündə ehtiva edə bilər (1).

Q.Kazımov MSB-nin əsas xüsusiyyətləri olaraq məzmun vəhidliyi, məna vəhdəti, bütövlük, struktur qapalıqlıq, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyini qeyd etmişdir. O zənn edir ki, mətn özünəməxsus, təşkilədiçi vəhidlərə bölünməyən, frazafövqü, yalnız özünə bərabər olan bir bütöv kimi təzahür edir (3, s.3-4). Mətnin məzmun vəhidliyi və məna vəhdəti, qrammatik və leksik vəhidlərin müstəqilliyi, onun tərkibi komponentlərinin qarşılıqlı əlaqə üsulları, bu üsulların çoxtərəfliliyi və s. kimi xüsusiyyətlər mətnin bütövlüyünə dəlalət edir. Mətn müxtəlif dil vəhidlərinin düzxətli düzülüşü olduğundan, onun kommunikativ bitkinlik əsas şərtlərdən biri hesab olunur. Mətnin tərtibi həm qrammatik, həm də məntiqi-semantik qaydalara söykənir. Ona görə də mətn “daxili enerji” əsasında təşəkkül tapan və inkişaf edən bir prosesin yekununda formalaşır (3, s.3-4).

Q.Kazımova görə, mətn möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. Cümlə tipləri və onların daşdığı məna yükü təsadüfi xarakter daşımır və bir məna ətrafında birləşir. Mənanın açılmasında kontekstin, mətnin üslubi bütövlüyünü təşkil edən sinonimlərin özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. (3, s.4).

Q.Kazımov mətn komponentləri arasındakı zəncirvari məntiqi əlaqəni iki qrupa ayırır: formalaşmış və formalaşmamış. “Mətn tora düşüb blokda bütövləşir, linqvistik kateqoriyal əlamətlərini (əlaqəlik, bütövlük, müəllif niyyətinə görə bitkinlik) həmin blokda tapır. Üslubi tərtibat və ekstralingvistik işarələr (tematik məzmun, əsərin mənası), müəllifin fikri (üslubi funksiyası, adresata münasibəti), dünyagörüşü, mətnin yarandığı şərait (onun yazılmasının vəziyyəti, mühiti) mətnə dil vəhidlərinin seçilməsinə, təşkilinə təsir edən faktorlar kimi çıxış edir” (3, s.5-6).

Bölünməzlik mətnin əsas xarakter cəhətlərindən biri olduğundan, tərkib hissələri arasına başqa elementlərin yerləşdirilməsinin mümkün olmadığı fikri üzərində xüsusi olaraq dayanmağı lazım bilir. Burada diqqəti çəkən əsas məqam rəbitəlik, asılılıq, qapalıqlıq, tamlıq, konseptual informasiya və bitkinlik kimi xüsusiyyətlərin üstünlük təşkil etməsidir. Mətn onun tərkibi hissələri sayılan müxtəlif tipli cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi və məna bağlılığı əsasında formalaşır.

Mürəkkəb sintaktik bütöv mətnin ən kiçik hissəciyi kimi xüsusi seqmentləşdirilmiş temalardan ibarət olan bütöv bir mətn parçasıdır. Mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşu və semantikasi bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı olmaqla yanaşı, bütün qapalı qrupun ümumi mənasını təşkil edir və məzmunun bölünməzliyini ehtiva edir (4).

Qeyd etmək lazımdır ki, mətn daxilində cümlələr qrupunu müəyyən etmək həmişə asan olmur, çünki bütöv mətnin daxili strukturunda mütləq tematik keçidlər olur və mətndəki şərti və mürəkkəb sintaktik vahidlər heç də hər zaman bir-birinin ardınca gəlmir. MSB deyiminin mənası həmişə daha böyük olur və ona daxil olan dil vahidlərinin mənalарının cəmindən daha çox məzmun ehtiva edir. Bu özünəməxsus xüsusiyyət mürəkkəb sintaktik vahidin vasitəsilə mətnin çoxşaxəli mənalарını açmağa və əsaslandırmağa imkan verir (2). Güman edilir ki, MSB həm semantikasına, həm də strukturuna nəzərən məzmun müstəvisi və ifadə müstəvisi fonunda müəyyən qrammatik məna ifadə edir və qrammatik vasitələrin bölünməzliyi fikrini ehtiva edir (4).

Mürəkkəb sintaktik bütövün dil və ya nitq vahidi olaraq həm məzmun, həm də ifadə müstəvisində bu sistemin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir. MSB-nin ifadə tərzii xarici forma, daxili struktur və elementlər arasındakı daxili əlaqələr ilə formalaşır (4, səh.3).

MSB-nin xarici quruluşu onu fərqləndirməyə, mətnin içərisindən seçməyə və onu şifahi nitqdə yenidən ifadə etməyə imkan verir. Mürəkkəb sintaktik vahidin zahiri formalarının müxtəlif variantları sabit çoxluqlar – *invariant matrisləri* təşkil edə bilir. Bu matrislər mətn daxilindəki MSB-lərin yaranma qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə və qavramağa imkan verir. Qeyd edək ki, mürəkkəb sintaktik bütöv sabit strukturun təkrarlana bilən vahidi deyil və istənilən təhlil zamanı konkret variantın çərçivələnməsinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri onun matrisinin xarici sərhədlərini təyin edən sxem daxilində araşdırılır.

MSB-nin quruluş sxemi sintaktik vahid və onun komponentləri arasındakı birləşdirici əlaqə növlərini ifadə edir. Bura MSB-yə daxil olan cümlələrin sayı, müxtəlif quruluşlu cümlələrin ardıcılığı; sadə cümlələrin sayı və onların yeri; mürəkkəb cümlələrin sayı və onların yeri; təktərkibli cümlələr və onların yeri; sual və əmr cümlələri; nida cümlələri; müxtəsər cümlələr; başlanğıc və sonluqların quruluşu, sadə cümlələrin və mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri, sadə və mürəkkəb sintaktik strukturlar arasındakı bağlayıcı vasitələr – bağlayıcılar, ara sözlər, təkrarlar, paralel konstruksiyaları və s. daxildir.

MSB-nin komponentləri olan cümlələrin müvafiq strukturlarının birləşməsi onun linqvistik matrisi kimi müəyyən edilmişdir. Linqvistik struktur matrislərinin invariantlılığı bizə belə deməyə əsas verir ki, mürəkkəb sintaktik vahidlər özünəməxsusluğu ilə seçilən linqvistik vahidlərdir (8). MSB-nin formalaşmasına cəlb olunan strukturların müxtəlifliyindən asılı olaraq fərqli linqvistik matrislər tətbiq oluna bilər. Aparılan təhlillər zaman linqvistik matrislərin aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir:

- sadə cümlələrin birləşmiş matrisi
- genişlənmiş linqvistik matrislər
- daraldılmış linqvistik matrislər
- birləşmiş linqvistik matrislər
- mürəkkəb cümlələrin birləşmiş matrisi (4, s.3-4).

Linqvistik matris anlayışı bəzən cümlələrin quruluşunu təsvir edən zaman dil modeli anlayışı ilə kəşifir. Sintaktik səviyyədə araşdırıldığı zaman sintaqmatik aspektdən cümlələrin ardıcılığı kontekstində MSB-nin həcmi birləşmiş cümlələrin sayı ilə müəyyən edilir (7). Sadə cümlələrin birləşməsindən yaranmış mürəkkəb matrislərdən daha çox rəsmi üslubda, kütləvi informasiya vasitələrində nəşr olunan yazılarda, uşaq ədəbiyyatına aid bədii ədəbiyyat nümunələrində, eləcə də, dərin məna ifadə etməyən nəsr nümunələrində istifadə olunur (9).

Genişləndirilmiş linqvistik matrislər sadə və mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən yaranır. Bu linqvistik matrisin genişləndirilmiş kimi qəbul edilməsinə əsas səbəb hər növbəti cümlənin əvvəlkindən daha mürəkkəb quruluşa malik olmasıdır. Belə matrislərin köməyi ilə induksiya modelinə uyğun gələn xüsusidən ümumiyyə, sadədən mürəkkəbə doğru gedən düşünmə modelləri dildə ifadə olunmaq imkanı qazanır. Matrisin əvvəlində təktərkibli və ya cüttərkibli sadə cümləyə rast gəlsək də, matrisin sonunda mütləq şəkildə müxtəlif quruluşlu mürəkkəb cümlələr işlənir.

Daralmış linqvistik matrislərdə də sadə və mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən istifadə olunur. Lakin burada əvvəlki matris növündən fərqli olaraq, hər növbəti cümlə əvvəlkindən daha sadə quruluşa malik olur. Bu matris növü daha az işlənmə tezliyinə malik olmaqla yanaşı, düşünmənin deduksiya modelinə uyğun gəlir. Belə ki, bu halda ifadə tərzini mürəkkəbdən sadəyə doğru, ümumidən xüsusiyyə doğru inkişaf etmiş olur.

Birləşmiş linqvistik matrisdə həm genişləndirilmiş, həm də daralmış matris növlərindən istifadə olunmaqla yanaşı, tərkibindəki mürəkkəb cümlələrin işlənmə yerindən asılı olaraq iki növə ayrılır: mürəkkəb cümlənin ortada işləndiyi hallar, mürəkkəb cümlənin matrisin əvvəlində və ya sonunda işləndiyi hallar. Bu matris növü bədii və elmi mətnlərdə daha sıx rast gəlinən növ hesab olunur.

Mürəkkəb cümlələrin birləşmiş matrisi həm eyni tipli, həm də müxtəlif tipli mürəkkəb cümlələrin birləşməsindən yaranır. Burada əsas əlaqə növü olaraq paralell strukturlardan istifadə olunur. Bu matrisdə də, əvvəlki matris növündə olduğu kimi, daha çox bədii və elmi mətnlərdə rast gəlinir.

MSB-nin struktur tamlığına nəzər saldıqda, mətndən fərqli olaraq MSB-nin quruluşunda koheziya, məntədaxili əlaqələr, leksik, leksik-sintaktik, sintaktik, düzxətli əlaqələrə xüsusi diqqət ayrıldığı məlum olur. Digər tərəfdən, burada məntiqi, üslubi, ritmik və s. bu kimi daxili əlaqələrin rolu da danılmazdır.

Mətnin tərtibi və qavranılması prosesi ən mürəkkəb mexanizmlə zehni fəaliyyət hesab olunur ki, burada müxtəlif linqvistik və eksralinqvistik faktorlar daxili zehni fəaliyyətdən xarici zehni fəaliyyətə keçid zamanı müəllifin məqsədinin struktur elementlərini müəyyən etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, mətnin tərtibi prosesində dilin sistematik təbiəti linqvistik vahidlərin seçimini asanlaşdırır, istənilən nitq aktında seçilmiş dil vahidinin ünsiyyətə xidmət etməsinə səbəb olur.

İşin elmi nəticəsi: MSB linqvistik vahid olaraq, öz qrammatik tərtibatı ilə seçilir və mətn komponentlərinin xüsusi ardıcılığı ilə müəyyənləşir. Xüsusi qrammatik komponentlər mətnin mikrodeyasını üzə çıxarır, müəllifin məqsədini aydınlaşdırır, mürəkkəb sintaktik vahidin leksik-qrammatik quruluşunu təyin edir. Digər tərəfdən, MSB mətn formalaşdırıcı element hesab olunur və mətnin əsas struktur-semantik vahidi kimi qəbul edilir. MSB və mətn ayrılmaz vahidlər hesab olunmaqla yanaşı, struktur-sintaktik, kommunikativ-sintaktik, semantik-sintaktik

cəhətləri də nəzərə alınmaqla qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı şəkildə mövcud olur (6). MSB-nin mətn yaratma xüsusiyyəti bir tərəfdən sintaktik bazada linqvistik sistemi ifadə edir, digər tərəfdən isə, linqvistik strukturu sintaktik hərəkətiliklə nitqə çevirmiş olur.

Problemin elmi aktualığı. Mürəkkəb sintaktik bütövlər iri həcmli mətnləri formalaşdıran əsas element hesab olunduğundan, bu cür mətn parçalarının əsas struktur-semantik vahid kimi təhlil edilməsi son dövrlərdə aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. MSB və mətn bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı formada mövcud olur və birincinin mətnyaratma xüsusiyyəti həm bütöv linqvistik sistemi sintaktik səviyyədə şərh edir, həm də xüsusi hərəkətiliklə mətni nitqə çevirir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə mürəkkəb sintaktik bütövü təşkil edən və xüsusi ardıcılıqla düzülmüş cümlələr qrupu sistematik dil vahidi olaraq iri mətn parçalarının daxili tərkib hissəsi kimi araşdırılır. MSB öz qrammatik tərtibatı ilə fərqlənən linqvistik vahid hesab olunduğundan, xüsusi qrammatik komponentlər bazasında mətn parçalarının leksik-qrammatik quruluşunun təyin edilməsi üsullarının təhlili məqalənin elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən müəllim və tələbələr, dilçilik sahəsi üzrə tədqiqatçılar, magistr pilləsi üzrə tələbələr, doktorant və dissertantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык. Москва, 2002, 528 с.
2. Gerasimenko N.A. Complex syntactic whole as a linguistic text unit. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Russkaia filologiya 4, 177, 2012.
3. Məmmədli N., Kazımov Q., Kazımov İ. və b. Mətn dilçiliyi problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Zərdabi nəşr MMC, 2023. 260 s.
4. Papusha I. Complex syntactic whole as a linguistic text unit. Moscow Region State University, E3S Web of Conferences 210, 21001, 2020.
5. Головкина С.Х., Смольников С.Н. Лингвистический анализ текста. Вологда, 2006. 63 с.
6. Крылова О. Ю. Коммуникативный синтаксис русского языка. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Книжный дом «Либроком», 2009. 176 с.
7. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке: Учебное пособие, Москва: Высшая школа, 2004. 320 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание. Под редакцией Е. Д. Хомской. Изд-во Моск. ун-та, 1979. 320 с.
9. Сергиевская Л.А. Языковая модель: перспективы развития. Болгарская русистика N 3-4, Рязань, 2004.

Г.И. Эйвазлы**Об основных компонентах сложного синтаксического целого****Резюме**

Группа предложений, расположенных в особой последовательности, используется для организации сложного синтаксического целого (ССЦ). Такие части текста выступают как системная языковая единица и как внутренний компонент больших текстовых фрагментов. В типах текстов с различным содержанием, особенно в художественных и научных текстах, предпочтение отдается сложным синтаксическим структурам, т. е. Часто используются простые и сложные предложения разных типов, абзацы, сложные синтаксические единицы и т. д.

ССЦ считается иным по своей грамматической структуре и отличается особой последовательностью текстовых компонентов. Специальные грамматические компоненты определяют лексико-грамматическую структуру текста как сложной синтаксической единицы. С другой стороны, ССЦ рассматривается как основной элемент, образующий более крупные тексты, и принимается как важнейшая структурно-семантическая единица текста. ССЦ и текст считаются неразрывными частями и существуют во взаимозависимой форме. Textoобразующее свойство ССЦ не только интерпретирует языковую систему на синтаксическом уровне, но и преобразует текст в речь с синтаксической подвижностью.

G.I. Eyvazly**On the main components of a complex syntactic whole****Summary**

A group of sentences arranged in a special sequence is used to organize a complex syntactic whole (CSW). Such text parts act as a systematic linguistic unit and as an internal component of large text fragments. In text types with different content, especially in literary and scientific texts, complex syntactic structures are preferred, i.e. simple and complex sentences of various types, paragraphs, complex syntactic units, etc. are oftenly used.

CSW is considered to be different in its grammatical structure and is distinguished by a special sequence of textual components. Special grammatical components determine the lexical-grammatical structure of a text as a complex syntactic unit. On the other hand, CSW is considered as the main element forming larger texts and is accepted as the crucial structural-semantic unit of the text. CSW and text are considered inseparable parts and exist in an intermutually dependent form. The text-forming property of CSW both interprets the linguistic system at the syntactic level and transforms the text into speech with syntactic mobility.

Redaksiyaya daxil olub: 20.11.2024